

НА РОСТАНЯХ

На крыжавых дарогах

Эмануіл ІОФЕ

“СТАРЫЙ И ХИТРЫЙ ВРАГ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ”, АЛЬБО ЯК ПАЛЯВАЛІ НА ЯКУБА КОЛАСА

Да цяперашняга часу не створана поўнай біяграфіі Якуба Коласа. Нягледзячы на асобныя артыкулы, адной з маладаследаваных старонак яго жыццяцісу з’яўляюцца ўзаемаадносіны народнага песняра з савецкім таталітарным рэжымам 1920 – 1930-х гг., ціск гэтага рэжыму на асобу і творчасць паэта. Пры напісанні дадзенага артыкула аўтар выкарыстаў фонды Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, Цэнтральнага архіва Камітэта дзяржаўнай бяспекі Рэспублікі Беларусь, Цэнтральнага архіва Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі, Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва, Літаратурнага музея Якуба Коласа, успаміны родных і блізкіх пісьменніка.

Перад намі сакрэтная запіска намесніка паўнамоцнага прадстаўніка АДПУ* па Заходнім краі Іосіфа Апанскага першаму сакратару ЦК КП(б)Б ад 28 снежня 1924 г., у якой закранаюцца “негатыўныя працэсы” сярод літаратараў і творчай інтэлігенцыі БССР. Найбольш буйнымі дзеячамі беларускай літаратуры, якія вызначаюць яе кірунак, у запісцы названы Янка Купала, Якуб Колас, Язэп Лёсік, Змітрок Бядуля, Цішка Гартны, Міхась Чарот.

“Если Ц. Гартный и М. Чарот возглавляют собой революционное течение, отражая в своих произведениях настроения современной революционной эпохи, то первые четыре представляют собой попутчиков, интеллигентов-шовинистов, вносящих в литературу настроения, чуждые революции, а иногда и к-р. тенденции”, – пісаў І. Апанскі¹.

Значная частка гэтага паведамлення прысвечана ідэйнай пазіцыі Янкі Купалы, Якуба Коласа, Змітра Жылуновіча, Змітрака Бядулі, барацьбе “старых”, “нацыяналістычна настроеных” і маладых пралетарскіх пісьменнікаў. У гэтай сакрэтнай запісцы былі і такія радкі:

«...В издаваемых литературных произведениях Коласа и Лесика наиболее характерной чертой является перегиб в сторону национал-шовинизма, с религиозными, божественно-слащавыми настроениями, ничем не

прикрытыми, с полным отсутствием каких-либо отражений переживаемого революционного момента.

Такие настроения были отмечены еще в 1922 г. протоколом коллегии Главлита от 19/ХІІ-22 г. при рассмотрении рукописи Коласа “В полесской глуши”.

Независимо от такого решения Главлита, Колас до настоящего времени продолжает проводить старые тенденции, что подтверждается недавней его рукописью рассказа “Адгукнуўся”, которому могла бы позавидовать любая из старых хрестоматий для церковноприходских школ. Этот рассказ настолько проникнут религиозным благоговением к пасхальной ночи, церковной службе, пению священнослужителей, что любой благочинный порекомендовал бы это для воспитания подростков. То же самое можно отметить и в отношении последнего произведения Коласа (8-2-24 г.) “Беларускія народныя казкі”»².

А вось што адзначалася ў спецыяльным дакладзе пра беларуска-эсэраўскі шавіністычны рух па матэрыялах сакрэтнага адзела ДПУ БССР (па стане на 29 кастрычніка 1925 г.), дасланым у ЦК КП(б)Б, дзе, у прыватнасці, разглядалася “Слуцкая справа”: “Сущность этого дела такова: в конце прошлого учебного года из легального белорусского кружка, существовавшего на Слуцких общеобразовательных курсах, под влиянием учеников последнего курса Макаренки и Мятельского, лично связанных с Якубом Коласом и пропитавшихся националистическим духом произведений последнего, выделился нелегальный кружок в составе до 10 человек. Возникшая организация крайне недовольна Соввластью и, считая таковую совершенно неприемлемой для белорусского крестьянства, решила начать подпольную работу для свержения ее”³.

Такім чынам, імя Коласа ўпамінаецца тут у сувязі з палітычнай справай “лістападаўшчыны”* – арыштам невялікай групы абвінавачаных у нелегальнай антысавецкай прапагандзе настаўнікаў і навучэнцаў Слуцкіх агульнаадукацыйных курсаў па беларусазнаўстве. У дакладзе робіцца намёк, што паэт быў “ідэолагам” групы. Сфабрыкаваны ДПУ судовы працэс праходзіў у сакавіку 1926 г. На яго Якуба Коласа запрасілі ў якасці сведкі. Уся “сувязь” зводзілася да таго, што адзін з падсудных даслаў яму свой верш на рэцэн-

* АДПУ – аб’яднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне, спецслужба, дзяржаўны орган, надзелены правам аперацыйна-вышуковай дзейнасці. Існавала ў 1922 – 1934 гг. Пераўтворана ва ўпраўленне дзяржбяспекі НКУС БССР. – *Зайвага рэд.*

* Ад прозвішча кіраўніка суполкі – настаўніка Юрка Лістапада (1897 – 1938), пазней рэпрэсаванага. – *Зайвага рэд.*

зію. Тым не менш падазрэне ў прыналежнасці да “лістападаўскай арганізацыі”, эсэраўскага руху засталася надоўга.

У сакавіку 1926 г. ЦК КП(б)Б прыняў пастанову “Аб рабоце сярод інтэлігенцыі”, у адпаведнасці з якой уся інтэлігенцыя БССР па сваіх палітычных поглядах была падзелена на групы. Спецыяльная камісія па інтэлігенцыі пачала праверку і ачышчэнне ўстаноў ад класова чужых элементаў. Прапановы камісіі і спісы з характарыстыкамі работнікаў, складзенымі на падставе звестак ДПУ, прадстаўляліся ў бюро ЦК. У адным такім спісе, які разглядаўся на бюро ў снежні 1926 г., толькі па Інбелкульце налічвалася 14 прозвішчаў з “кампраметоўнымі дадзенымі”.

Адносна Я. Коласа было запісана:

*“8. Мицкевич Константин (Якуб Колас) – национал-демократический уклон, под влиянием Лесика, член ИБК, член Прав. Термин. комиссии”*⁴.

Усведамляючы вялікі аўтарытэт Якуба Коласа сярод творчай інтэлігенцыі БССР, Цэнтральны Камітэт Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі і яго першы сакратар Аляксандр Крыніцкі надавалі асаблівае значэнне яго ідэйна-палітычнай пазіцыі. У адносінах да Я. Коласа была прыменена тактыка “бізуна і перніка”.

Прывядзем радкі з вельмі цікавага архіўнага дакумента – «Пастановы Бюро ЦК КП(б)Б “Аб дваццацігадовым юбілеі літаратурнай дзейнасці Якуба Коласа»» (15 кастрычніка 1926 г.):

“1. Провести юбилей Якуба Коласа как литературный, культурнический юбилей, не придавая ему общеполитического характера.

2. Объявить Якуба Коласа народным поэтом [БССР]. При этом в наших выступлениях подчеркнуть его последние политические заявления (осуждение листопадовщины, признание диктатуры пролетариата), возлагающие на него определенные политические обязательства...

*Секретарь ЦК КП(б)Б А. Криницикий”*⁵.

У другой палове 1920-х гг. асабліва жорсткай стала цензура літаратурных твораў. На працягу 1926–1928 гг. былі забаронены многія вершы вядомых беларускіх паэтаў: “Канцэрт” і “Бараны” Кандрата Крапівы як злая алегарычная сатыра на X з’езд Кампартыі Беларусі і палітыку партыі ў галіне друку, “Ваяцкі марш” Якуба Коласа, “Чужым”, “Над Нёманам” Янкі Купалы – за шавінізм і антысавецкі змест і іншае⁶.

1 студзеня 1927 г. беларускі драматург Францішак Аляхновіч быў арыштаваны ДПУ БССР па абвінавачванні ў шпіянажы на карысць буржуазнай Польшчы і асуджаны на 10 гадоў высылкі на Салавецкі астраў. Група сталічнай інтэлігенцыі, у якую ўваходзілі Максім Гарэцкі, Якуб Колас, Змітрок Бядуля, В. Друшчыц, Міхайла Грамыка, Янка Купала, Аркадзь Смоліч, Язэп Лёсік, Уладзімір Жылка, Браніслаў Эпімах-Шыпіла, звярнулася ў ЦВК БССР з просьбай паспрыяць вызваленню Францішка Аляхновіча, дакладней – амніставаць яго ў сувязі з святкаваннем 10-годдзя Кастрычніцкай рэвалюцыі. Старшыня ЦВК БССР Аляксандр Чарвякоў перадаў гэтую просьбу на абмеркаванне бюро ЦК Кампартыі Беларусі. Пастанова была прынятая такая: *“Лічыць немагчымым ставіць пытанне аб пераглядзе прыговору па справе Аляхновіча”*.

Гэтую пастанову падпісаў першы сакратар ЦК Вільгельм Кнорын⁷. 10 снежня 1928 г. была напісана новая заява-хадайніцтва літаратараў і грамадскіх дзеячаў Беларусі, цяпер ужо на імя старшыні СНК БССР Мікалая Галадзёда. Яе падпісалі Янка Купала, Якуб Колас, Змітрок Бядуля, Вацлаў Ластоўскі, Сцяпан Некрашэвіч, Язэп Дыла, Уладзіслаў Галубок, Фларыян Ждановіч, Міхайла Грамыка, Максім Гарэцкі. 12 снежня 1928 г. дадзенае хадайніцтва з суправаджальнай запіскай М. Галадзёда было разгледжана на пасяджэнні Бюро ЦК КП(б)Б. За подпісам першага сакратара ЦК Кампартыі Беларусі Яна Гамарніка яно пастанавіла: *“Заяву аб памілаванні Аляхновіча адхіліць”*⁸.

У 1929 г. у Беларусь прыбыла камісія ЦКК ВКП(б) па абследаванні практыкі нацыянальнай работы ў БССР на чале з Уладзімірам Затонскім. Відавочным вынікам працы гэтай камісіі з’явілася тое, што ўжо ў другой палове 1929 г. у Беларусі рэзка ўзмацніліся жорсткія напады на так званы нацыянал-дэмакратызм, а таксама на яго “агентуру” ў партыі – нацыянал-апартунізм, у вобразе якога мроіўся класавы вораг. Дасталося, як выказваўся У. Затонскі, і “першым піянерам беларускага культурна-нацыянальнага руху” – Купалу, Коласу, Жылуновічу, Ігнатюскаму, Зарэцкаму, Глыбоцкаму, Дубоўку, Ждановічу, Лёсіку, – і многім іншым⁹.

Па “раскрытай” справе “СВБ” летам – восенню 1930 г. арыштавалі 108 чалавек, з якіх 90 асудзілі. У пачатку снежня 1930 г. спецыяльнай пастановай СНК БССР былі пазбаўлены звання акадэміка БАН шасцёра вядомых вучоных: Вацлаў Ластоўскі, Уладзімір Пічэта, Язэп Лёсік, Сцяпан Некрашэвіч, Гаўрыла Гарэцкі і Аляксандр Дубах. Усіх, акрамя У. Пічэты, абвінавачвалі ў прыналежнасці да контррэвалюцыйнай арганізацыі “Саюз вызвалення Беларусі”, якая нібыта канспірацыйна дзейнічала ў БССР. Напярэдадні прыняцця СНК рашэння аб пазбаўленні акадэмічных званняў некаторых навукоўцаў (“як ворагаў пралетарскай дыктатуры”) у бюро ЦК КП(б)Б пад грыфам “Сов. секретно” паступіў дакумент пад назвай “Список академиков БАН с указанием нменующихся на них компрометирующих материалов”. Сярод 22 прозвішчаў знаходзім імёны Я. Коласа і Я. Купалы:

«Мицкевич Константин Михайлович (Якуб Колас).

*Нацдемократ. Член ЦИКа БССР. По показаниям ряда арестованных по делу “СВБ” входил в руководящий центр организации. Был неоднократно на его заседаниях. В 1925 г. подозревался в принадлежности к листопадовской организации. Недавно поместил в печати открытое письмо, в котором указал на разрыв свой с нац. демократизмом. Однако недавно, по поводу написания при встрече с одним знакомым бросил фразу: “Решил написать, вернее, за меня решили”. Яркий показатель неискренности»*¹⁰.

25 кастрычніка 1932 г. у ЦК КП(б)Б праходзіла літаратурная нарада, якая мела мэтай прааналізаваць стан літаратурнай справы ў рэспубліцы пасля прыняцця пастаноў ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)Б аб перабудове літаратурна-мастацкіх арганізацый. Значнае месца ў прамове сакратара ЦК Кампартыі Беларусі В. Жаброўскага (кіраўніка нарады) заняло вызначэнне палітычнай лініі, якую літаратары-камуністы павінны праводзіць у адносінах да пісьменнікаў старэйшага пакалення – Янкі Купалы, Якуба Коласа, Змітрака Бя-

дулі, Змітра Жылуновіча “ў мэтах іх перавыхавання і поўнага пераводу на савецкую платформу”. У сваім выступленні В. Жаброўскі адзначыў: “Купала і Колас рабілі не памылкі – тут справа не ў памылках, а ў лініі. Людзі займалі пэўную лінію, былі прадстаўнікамі на пэўным этапе варожых нам класаў”.

Сутнасць палітычнай лініі літаратараў-камуністаў у адносінах да Янкі Купалы, Якуба Коласа і іншых пісьменнікаў старэйшага пакалення вызначана апошняй фразай у прамове В. Жаброўскага: “Калі яны будуць ісці з намі, дапамагаць нам будаваць бяскласавы сацыялістычнае грамадства – калі ласка, запрашаем, даем шырокую дарогу. Калі не, то той, хто не з намі, той супраць нас”¹¹.

На згаданай вышэй літаратурнай нарадзе ў ЦК КП(б)Б сакратар ЦК В. Жаброўскі афіцыйна заявіў, што ніякага “новага нэпа” ў літаратуры ў рэспубліцы не будзе, а ад пісьменнікаў патрабуецца адно – трывала стаць на шлях сацыялістычнага будаўніцтва. 25 студзеня 1933 г. бюро ЦК КП(б)Б прыняло разгорнутую пастанову “Аб фактах прасочвання класавых варожых, нацыяналі-дэмакратычных уплываў у мастацкай літаратуры БССР”. У гэтым дакуменце вызначаліся кірункі палітыкі партыі ў адносінах да пісьменнікаў і пісьменніцкай арганізацыі, якая стваралася. Аргкамітэту па стварэнні ССПБ і яго кіраўнікам указвалася на страту імі класавай пільнасці, праўленне палітычнай блізарукасці і гнілога лібералізму да канкрэтных носьбітаў “класавых варожых уплываў у літаратуры”.

Спроба прыцягнуць Я. Купалу і Я. Коласа на свой бок была прадпрынята першым сакратаром ЦК КП(б)Б Мікалаем Гікалам. 15 верасня 1934 г. на сустрэчы з пісьменнікамі – удзельнікамі першага Усесаюзнага з’езда савецкіх пісьменнікаў, сярод якіх былі Купала і Колас, – ён зрабіў такую заяву: “Возьмите сегодня Янку Купалу, Якуба Коласа, заслуженных старых писателей. Думаю, что имею право за них сказать: они другими людьми становятся в политических и иных отношениях. Это факт: на это закрыть глаза нельзя. Я, не стесняясь, говорю такую вещь в их присутствии. Сегодня Янка Купала – это человек другой, не тот, который был несколько лет тому назад. Политически для нас Янка Купала – неотъемлемая часть литературы и политики Советской Белоруссии. То же самое Якуб Колас. А вы думаете, только съезд сделал их такими? Это работа ваша – коммунистов-писателей, работа партии, воля и желание их самих перестроить, пересмотреть свой политический, творческий путь”¹². Ціск ЦК Кампартыі Беларусі і кіраўніцтва органаў бяспекі БССР, умелае правядзенне тактыкі “бізуна і перніка” не маглі не зрабіць пэўнага ўплыву на творчасць і ідэйную пазіцыю Якуба Коласа.

Нельга не згадзіцца з наступнай думкай вядомага беларускага літаратуразнаўцы Міхася Мушынскага: «Перыяд 30-х гг. аказаўся надзвычай складаным у жыцці і творчасці Якуба Коласа...»

Грамадска-палітычныя падзеі ў другой палове дзесяцігоддзя, неадпаведнасць паміж лозунгамі, публічнымі дэкларацыямі, з якімі выступалі афіцыйныя ўлады, і практычнай палітыкай у галіне літаратуры – усё гэта, безумоўна, уплывала на становішча і све-

таадчуванне творчай інтэлігенцыі, у тым ліку і на роднага паэта...

І гэта пацвердзіў вопыт працы над паэмай “На шляхах волі”, якая, на жаль, і да гэтага часу не атрымала належнай апэнікі даследчыкаў...»¹³.

Міхася Мушынскі слухна заўважае, што пісьменнік не спрабуе зрабіць з Барыса Дзяжы гераічную асобу: рэалістычны раман такой трактоўкі вобраз і не патрабаваў. Галоўная ўвага аўтара засяроджана на выяўленні ўнутраных, асабістых перажыванняў асобы. А такі аспект мастацкага адлюстравання тагачаснай служба ідэалагічнага кантролю якраз і не падтрымлівала. І на пэўным этапе працы над “Шляхамі...” Якуб Колас гэта адчуў і ўнёс у твор некаторыя карэктывы. Аналізуючы твор, даследчык адзначае: “Яны [карэктывы] тлумачацца не мастацкімі прычынамі, а менавіта зменамі ў грамадска-палітычным жыцці краіны, той неспрыяльнай атмасферай, якая пачала пагрозліва згушчацца вакол беларускай інтэлігенцыі, вучоных, дзеячаў культуры напрыканцы 20-х гг., напярэдадні ганебнага працэсу над удзельнікамі т. зв. контррэвалюцыйнай, антысавецкай, а ў сапраўднасці міфічнай арганізацыі Саюза вызвалення Беларусі. На гэты моцны ідэалагічны прэсінг аўтар твора не мог не рэагаваць. І вось у XIII раздзеле з’яўляецца зусім нечаканы, але вельмі паказальны лірыка-публіцыстычны ўступ, дзе пісьменнік выказвае трывогу, глыбоку заклапочанасць беспадстаўнымі, але небяспечнымі нападамі вульгарна-сацыялагічнай крытыкі, якая абвінавачвала творцаў ва ўсіх смяротных грахах, гнеўна выкрывала іхні адрыв ад жыцця, ад практыкі сацыялістычнага будаўніцтва, прыпісвала ім палітычную нясталасць, ідэалагічныя ўхілы, няўменне даць вобраз станоўчага героя эпохі...”

Натуральна, што Колас паспрабаваў аспрэчыць магчымыя беспадстаўныя абвінавачванні, таму падкрэслівае адметнасць літаратуры як сродку вобразнага спасціжэння жыцця ў адрозненне ад агітацыі і прапаганды...

Вядома, пісьменнік не вельмі спадзяваўся на сілу ўласнай логікі і пераканальнасць аргументацыі: бяздужная машына таталітарнай сістэмы не прызнавала дыялога... і дыскусіі расцэньвала як рэчы шкодныя. Таму Якуб Колас вымушаны быў улічваць жорсткія ідэалагічныя патрабаванні і ўносіць у даўно распачаты твор... пэўныя папраўкі”¹⁴.

Заканчэнне ў наступным нумары.

¹ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 4, воп. 21, спр. 1394, арк. 117 – 118.

² НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 23, арк. 3.

³ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, спр. 62, арк. 6.

⁴ НАРБ. Ф. 4, спр. 163, арк. 74.

⁵ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 3, спр. 19, арк. 94.

⁶ Гл.: НАРБ. Ф. 4, воп. 16, арк. 939, 1029.

⁷ Гл.: НАРБ. Ф. 4, воп. 3, спр. 27, арк. 131.

⁸ НАРБ. Ф. 4, воп. 3, спр. 28, арк. 207.

⁹ Гл.: Неман. 1992. № 9. С. 130 – 135.

¹⁰ НАРБ. Ф. 4, воп. 3, спр. 41, ч. 1, арк. 81.

¹¹ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 118, арк. 1 – 218.

¹² НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 707, арк. 28 – 29.

¹³ Мушынскі М. Сваіму часу і вечнасці // Колас Я. Збор твораў: У 20 т. Т. 1. – Мінск: Маст. літ., 2007. С. 87 – 88.

¹⁴ Тамсама. С. 101 – 103.